

Лідія Артюх
(Київ)

ХАРЧОВІ ЗАБОРОНИ. ХТОНІЧНІ ТВАРИНИ

Дане повідомлення – продовження розробки теми харчових заборон, розпочате доповіддю «Харчові заборони. Спроба класифікації», яку було виголошено на науковій конференції 2008 р.

Сьогодні ми розглянемо один із типів заборон в українській звичаєвості – заборони на споживання певних продуктів, харчів, страв, тобто заборону на *предмет*, незалежно від часу споживання, чи то у зовсім незначній залежності від різноманітних умов. Однією з таких є виключення з харчового раціону хтонічних тварин (тобто тварин, що належать до Нижнього світу), найвиразнішими з яких є плазуни та земноводні.

У просторових уявленнях давніх слов'ян вертикальний світ складається з трьох «поверхів»: *верх* – *середина* – *низ*, при цьому земля як символ може мати різне значення залежно від напрямку руху. *Земля й від землі вгору* символізує життя, плодючість, а *земля й вниз* – хтонічні начала¹.

Важливо, що з класифікаційного ряду Нижнього Світу, до якого в індоєвропейських космогонічних поглядах відносяться міфологічний змії (змія), водяні тварини (бобер, видра, черепаха, жаба, риба), «земляні»: миша, кріт, а також комахи-паразити², – їстівними в українській харчовій традиції залишається бобер і завжди – риба. Щодо останньої, то її навіть уводять в обмежений харчовий раціон під час постів, коли інші продукти тваринного походження забороняють вживати. Стосовно до м'яса бобра, то його не лише споживали у м'ясоїд, але й обмежено – у піст. Готували, зокрема, і страву з бобрового хвоста. Оскільки він мав покриття, схоже на риб'ячу луску, його умовно можна було вважати «пісною» стравою, яку можна споживати в піст, що охоче робили заможні шляхтичі на Правобережжі³.

Українці також виключили з харчового ужитку слимаків, комах, жаб, змії. Для розуміння причин таких дій розглянемо уявлення українців (а почасти і їхніх су-

сідів) про цих тварин. Вони живуть у чужому, небезпечному для людей світі, і є *небезпечні, чужі, нечисті*, а отже, – неїстівні.

Змії, змія. Уявлення про нечистоту змії як продукту харчування підтверджує оповідання, записане авторкою на межі Поділля й Полісся у 80-х рр. ХХ ст.* Схожий сюжет зафіксував Василь Кравченко ще на початку ХХ ст.⁴, а також кілька дослідників у другій половині ХІХ ст.** Подібну оповідь записав і Павло Чубинський у Вінницькому повіті***. «Нечистість» тварини в даних текстах виявляється саме в забороні на вживання в їжу зміїного м'яса. Зв'язок змії зі світом чарівників і ворожбитів безсумнівний. Людина, яка скуштувала зміїне м'ясо, набувала іншого статусу: вона «щось знала», відала, ставала «відуном», чарівником (ворожбитом) чи знахарем. Х. Ящуржинський наводив чимало прикладів про міфічні перетворення дівчини в змію і навпаки та вважав, що змія в більшості випадків є втілення «темної містичної сили»⁵. В. Іванов так само вважав гада, гадюку «творінням лукавого»; за оповіданнями жителів Старобільського повіту, це видно по її зубах⁶. Є також свідчення прямого ототожнення відьми зі змією⁷.

Звичайно, головний міфологічний мотив, пов'язаний зі Змієм в індоєвропейстиці, на цілком слушну думку Т. Гамкрелідзе та В. Іванова, – це протиборство верховного божества з головним втіленням Нижнього світу⁸. Цей мотив лежить, так би мовити, на поверхні, його не треба ретельно розгадувати і довго шукати. У багатьох народів світу, в багатьох релігіях існують оповідання про перемогу над Змієм і знищення його Божественним противником. Згадаймо хоча б християнського св. Юрія, який долає Змія. Є ще один сюжет на цю тему, записаний Павлом Чубинським у Сосницькому повіті****, де так само святі Кузьма та Дем'ян перемагають нечистого і навіть запрягають його в залізний плуг. До речі, саме цих святих українці вважають захисниками худоби від укусів гадів⁹.

Змії, в уявленнях народу, – це ще й істоти, що містять каральне начало. Є легенди про порушення людьми заборони працювати в неділю (свято) і покарання їх за це (одна або кілька змії присмоктуються до грудей чи плечей винуватця,

який змушений надалі до кінця свого життя мучитися з ними)¹⁰, заборони в пісний день – п'ятницю – їсти сало, золити полотно (за цей гріх гадюки так само переслідуватимуть грішників)¹¹. Гуцули не мають права шити під час Зелених свят, «аби гадина у хату не лазила; хто би лише взяв за той час голку в руки, того безперечно вкусить гадина»¹². Подібних звичаїв дотримувалися й поляки: не пряли на Масляну, інакше «*się gady będą wiły*» («гади будуть витися»)¹³. Розповідають, що «одна мати часто ходила провідувати свою заміжню дочку, чим і набридла останній. Одного разу дочка спала, коли прийшла мати, розсердилась і вилаяла її, і сказала: «Чого вона тут шляєється!» Мати пішла в сльозах, а дочка заснула, і наснилося їй, що хтось говорить: «Піди в садок і візьми там два куски полотна!» Вона прокинулася, пішла в сад, побачила там наяву два шматки полотна, взяла їх, повісила на плечі і понесла; але зі шматків утворилися дві гадюки, які впилися їй в груди і приросли, так що нічим не можна було їх відірвати. Так ця жінка й померла з гадюками, не знайшовши ліків від свого нещастя; її, говорять, могла б визволити від гадюк тільки така людина, яка все життя не їла м'яса у понеділок чи у вівторок»¹⁴.

Прізвиська недобрих людей, переважно жінок, так само свідчать про ставлення до змії як до нечистих. В одній із дражнілок хлопці співали:

Ай у N... на хаті гадюка,
Одна дівка, та й та, як падлюка,
Ай у N... на хаті вужака,
Одна дівка та N, та й та, як собака¹⁵.

Однак у народних повір'ях в українців, як і в більшості слов'ян, змія – це ще й істота, котра охороняє земні надра*****, має яскраво виражений хтонічний характер. Отже, з одного боку, вона нечиста, шкідлива, неїстівна, а з другого, – недоторканна у своїй сфері й така, що виконує функцію посередника між світом живих і світом мертвих, між Цим і Тим світами.

Відомий такий спосіб лікування пропасниці: слід носити на шиї шкіру від линьки гадюки¹⁶. «Як вужака кусається з жабою, слід розвести їх паличкою і берегти її: вона буде рятувати людину від покарання під час суду»¹⁷. Існує також повір'я про цілющі властивості голови змії, про силу, яку вона надає людині. М. Сумцов пов'язував українські уявлення про ліку-

вальну сутність змії з давньогрецькими, зокрема чашею Асклепія¹⁸.

Широко відомі в Україні й повір'я про вужа, що охороняє садиби, обійстя, і якого називають «Господар». Вуж, що оселився у дворі чи при хаті, приносить щастя і багатство цим людям.

На противагу повір'ю про необхідність убивати побачену гадюку (так немовби прощаються сорок гріхів), вужа вбивати суворо заборонено, бо тоді на рахунок винуватця запишеться сорок гріхів. Поширені також повір'я про симбіоз корови й вужа, який ласує її молоком, але при цьому не шкодить їй, а навпаки, поліпшує молочність корови. До того ж, якщо вуж, що живе при корові, загине, то й корова переведеться¹⁹. Повір'я про вужарятівника так само виразні: «Коли Ной був у ковчезі, тоді диявол пробуравив в ньому дірку, щоб погубити людей; але вужака заткнув цю дірку своєю головою і не пустив води. За спасіння людей Бог дав йому червону голову і сказав, що хто його уб'є, тому запишеться сорок гріхів»²⁰.

Однак у казках про перетворення вужа на людину (царевича, панича) виразно простежується мотив *чужого*: «змій перетворюється в птаха, потім в людину: «Знов стрепенувсь і став змієм, паном став у чоловічому стані, у польському»²¹, тобто не нашому, *чужому*.

Ці приклади з народних оповідань підтверджують тезу про подвійну сутність змії в уявленнях українців.

Уявлення про змія як охоронця надр, охоронця Нижнього світу найвиразніше проявляються в календарній обрядовості українців. Тут на перший план виступає мотив опозиції *початок – кінець* (весна – осінь). З початком весни (весняне рівнодення і закріплені за цим сезоном свята: Благовіщення, Руфа) пов'язані суворі заборони ходити до лісу, бо «гади прокидаються», «земля рушиться»²², і є небезпека бути вкушеним гадюкою. Так само не слід діяти і восени на осіннє рівнодення (Воздвиження, Друга Пречиста). За П. Чубинським, на Другу Пречисту (8 верес. за старим стилем) «ужі сушаться на дорогах, тому небезпечно ходити»²³. На Воздвиження Чесного Хреста (Здвиження, Здвиги, Чесного Хреста, 14 вересня за старим стилем) заборони ходити до лісу особливо суворі: у цей час «гади кубляться», «здвигаються», готуються до переходу у свій

зміїний «вирій», ховаються в землю. У ці дні не слід ходити в ліс по груші, бо «там збирається всяка гадина», не можна «тягнути конопель – гадюка вкусе»²⁴. Відомо, що в цей час завершуються сільськогосподарські роботи із землею. Можна продовжувати збирати врожай на поверхні землі, але рити, копати землю не слід: вона відпочиває, і охороняють її спокій саме ці тварини.

Виразні мотиви *початку – кінця* можна віднайти навіть у народних сонниках, згідно з якими змії, що кусають, сняться до ворожнечі, сварок у *новій* хаті²⁵ (перший сон у першу ніч). Кінець сільськогосподарського сезону збігається із заповзанням змії у нори. Проте гадюку, що вкусила людину, земля не приймає, бо вона грішна, і змія лазить до пізньої осені, поки її хтось не уб'є²⁶; за іншими версіями, поки не вдарить мороз, і вона не замерзне²⁷. Кожна істота в народних уявленнях повинна мати своє визначене місце, свій ареал побутування і не втручатися в «чужий» простір²⁸.

Ящірка. Уявлення про змії збігаються з уявленнями народу про таких поширених в Україні плазунів, як ящірка: «Коли весною побачать уперше ящірку, відбивають в неї хвоста і бережуть його як засіб від лихоманки. Якщо, відбивши в ящірки хвіст, не наступити на нього ногою, поки він не захолоне, тоді з нього виросте гадюка»²⁹. Брати ящірку в руки – гріх, а якщо таке трапиться, то слід дуже довго мити руки водою, аж до крові.

У В. Іванова є оповідання про неїстівність цих істот: «Їхав пан з кучером. Зупинилися вони ночевати; кучер почав варити кашу, а пан ліг на возі. Біжить ящірка, кучер кричить: “Вот веретелка!” “Перепелка? – говорить пан. – Кидай ее в кашу!” Кипить каша, повзе жаба, кучер кричить: “Вот луговая!” “Другая? Кидай ее в кашу!” – говорить хазяїн. Скипіла каша, сіли вечеряти. Пан і питає: “Где ж перепелка?” “А вот веретелка, вот и луговая”, – говорить кучер, виймаючи з каші ящірку і жабу. Сильно розгнівався пан, і так покарав кучера, що той і помер від побиття»³⁰.

Жаби. Ці тварини так само неїстівні в українському побутовому просторі. Частково мотивація гребування ними як можливими харчовими продуктами збігається з мотивацією невживання змії.

Жаба в народних уявленнях є втілення темної сили: «Якось баба-повитуха пішла в ліс за дровами. Бачить – повзе жаба, да така ж то товста та здоровенна – недужна була. Баба допомогла їй перелізти через паличку, а ввечері приїжджає за бабою карета й привозить її в багатий дім; виявляється, що жаба – це чортиця, у якої треба було прийняти дитину»³¹. Подібну легенду записав Петро Іванов: про те, як бабі довелося бабувати у водяного, і потім там подавали на вечерю смажених жаб³². У Старобільському повіті теж вважали, що жаби є таємна їжа відьом³³.

На мешканців водяної стихії, жаб, можуть перетворюватися відьми. Мало не в кожному селі в Україні розповідають легенди про відьму, яка перетворилася на жабу; тій відрубали лапи, а на другий день жінка-відьма виявилася без рук (пальців). Існують повір'я про перетворення людей: коли жаба чи гад говорять, то це означає, що вони – перетворені люди або ж створені істоти з частин людського тіла³⁴.

Існує багато фольклорних прикладів про перетворення жаби в жінку і навпаки, як-от: «Іде парубок через міст, на якому, говорять, що його лихо візьме; на мосту до нього вскочила жаба, і коли він пройшов міст, то вона перетворилася на царівну»³⁵. У індоєвропейських народів вода символізує кордон між світом живих і світом мертвих³⁶. Для того, щоби переправити небіжчиків на Той світ (у Нижній світ), треба подолати цей кордон, здійснити *перехід, перейти міст*. За Х. Ящуржинським, міст є улюблене місце перебування чорта³⁷, тож не дарма всіляка нечисть, за народними уявленнями, обирає саме цей поріг, кордон.

Жабами, як і плазунами, вищі сили карають за порушення побутових звичаїв-заборон. Ось оповідь, записана авторкою в 1980-х рр. у с. Зайчики Волочиського району Хмельницької області: «Моя бабуся пекли хліб у п'ятницю. Всадили до печі. А їм дуже хотілося піти до церкви. То вони у склянку вілляли воду, вкинули туди кавалочок тіста й кажуть дідові: “Як тісто у склянці підійде – витягнеш хліб, щоб не перепікся”. Тісто піднялося, дід відтулив затулу, а там на першій хлібині жаба сидить, велика, бридка. Він злякався, затулу затулив, і не став хліб витягати. Бабуня вернулися – й до печі. Відкрили затулу, а та жаба їм на голову –

плиг, і вчепилася, що не можна відчепити. І до якої вже церкви бабуня не ходили, до яких лікарів – ніц не допомгло, так вони скоро з цією жабою й померли».

Жаби, як і змії, прокидаються весною і ховаються на зиму. Більш виразний символ *кінця* виявляється в заборонах лазити на Воздвиження в льох і навіть відкривати в цей день ляду до нього, щоб не налізли жаби. Ідею *початку* можна простежити у звичаї готувати до посіву цибулю-сіянку. Це слід робити, за В. Милорадовичем, ранньою весною (на четвертому тижні Великого посту або на Явдохи), «поки ще жаб не чуть, поки не крюкають, поки жаба не закує»³⁸. На Гуцульщині вважають, що на Благовіщення «вкладає Бог свою голову в землю, аби єї розігріти, від чого будиться того дня усяке дихання, що спало у землі: муравлі, гадини, жаби і т. ін. І воно усе чує вже весну»³⁹. Про них склали приказку: «Без миші хліба не заіси, а без жаби води не нап'єшся». Для того, щоб хтонічні істоти не втручалися в життя та побут людини, готували своєрідну жертву. На *початку* жнив перші 5–6 снопів рано-вранці, щоб ніхто не бачив, звозили на тік, обмолочували і зерно розсипали по коморі, щоб туди не лізли миші⁴⁰.

Чужі істоти теж повинні мати свій локус і не займати людський простір: «Не можна нічого рубати до порога, бо жаби в хату ходитимуть»⁴¹; «Як хто їсть над колодязем чи у погребі, то там жаби заводяться. Щоб їх перевести в погребі, треба там розвести вогонь і покласти на його скрючкватого перцю»⁴². У південних слов'ян існують навіть примовки, приспівки, присвячені певним св'ятам [зокрема св. Єремії – 1 (14) трав.], у яких виголошуються місцеперебування святого, християнського тут, вдома, в полі, а всілякої погані – змії, ящірки, що повинні бути вигнані у свій світ, – там, у морі, лісі, воді⁴³.

Жаби в уявленнях українців – *нечисті, чужі*, а отже, *неістивні*. Ними гребують, їх стороняться: «Не бери в руки жаби, а то вона присне на тебе, і нападуть бородавки. Одна жінка узяла жабу в руки, та й приснула їй в лице, так у неї й виросла борода»⁴⁴. Їх не слід їсти, а якщо потрапляють у страву, то зіпсують її. П. Чубинський записав у ХІХ ст.: «Млин є постійне житло чорта, де він ночами меле тютюн і прагне дражнити людей, що ночують там. Говорять, що в млиновій пічці не слід смажити

сало, тому що це може роздратувати чорта. Одній людині, яка смажила на млині сало і їла його, чорт непомітно втулив в руку замість сала жабу, і чоловік цей мало не проковтнув її»⁴⁵.

Це лише кілька прикладів *предметних харчових заборон* з абсолютно різною мотивацією «невживання». Частина хтонічних тварин ще потребують свого дослідження.

* Як пан вужа їв

Колись один пан упіймав вужа, на дванадцять шматків порізав і наказав своєму кухареві у дванадцяти водах помити й у дванадцяти водах зварити. А кухар узяв, та й від кожного шматочка ще по малесенькому шматочкові врізав, окремо зав'язав у шматину і разом полоскав у дванадцяти водах, і разом варив. А тоді подав панові, а собі лишив ті маленькі шматочки. Й дивиться в дірку від ключа, коли ж пан поїсть того гада й помре. Пан взяв один шматочок, взяв другий, подивився – всі рівні, отже кухар не від'їв від вужа. І почав їсти. Один шматок, другий з'їв, третій – не вмирає! Усі з'їв. А кухар бачить, що не вмирає, і свої з'їв. І тоді він усе став знати: од чого та рослина, од чого ця. Чує, як вони говорять до себе. Колись їдуть вони з паном разом (а він і кучером був у пана, бо пан був бідний), і чує, як хтось питається у коров'яка: «А до чого ти?» А коров'як відкажує: «А я до гили!» (народна назва грижі. – Л. А.). Кухар це почув, та як засміється! Пан і зрозумів, що кухар теж усе знає. Питає його: «Ти вужа їв?» «Їв», – каже. «Ну то мовчи, нікому не кажи, будеш доктором». (Записано Л. Артюх у с. Половецьке Бердичівського р-ну Житомирської обл., 1989 р.).

** Жив собі один пан, і був у нього кучер. Якось той пан поїхав з кучером у ліс і піймав там гадюку. Привіз він спійману гадюку й почав її варити. Варив він її, варив, а тоді воду, в якій варив, вилив на траву – трава так і зайнялася раптом полум'ям. Став він тоді варити знову. Через якийсь час знову вилив воду на траву, трава й цього разу спалахнула. Давай він варити ту гадюку втретє. Вилив воду – трава не горить. Взяв тоді пан зварену гадюку й почав їсти її. Їв, їв – усе з'їв, самі лише кісточки позалишалися. А кучер усе те бачив, що робив пан. «Ну, – думає собі, –

якщо пан їв гадюку й не помер, посмокчу я хоч кісточку – для чогось же він їв її!» Посмоктав кучер кісточку – і байдуже. Невдовзі потому пан знов їде з кучером у ліс. Коли прислухається оце кучер – і, Господи, Боже ти мій! Уся трава, чує він, говорить! Одна каже: «Я від того»; друга: «А я оце від того». Та: «Я від такої ось хвороби», а та: «А я від ось такої». Збоку отак стоїть буркун (*Melilotus coerulea* Lam.) і каже: «А я від гилі, я від гилі!» (*Hernia scrotum*). Кучер, як почув оце все, мимоволі посміхнувся, пан побачив його посмішку й питає: «Чого ти, Іване, смієшся?!» – «Та так собі», – відповідає кучер. «Та ні, – каже пан, – мабуть, ти щось знаєш?» – «Та ні ж бо! Йй Богу, так собі!» – «Ану сплюнь, – каже пан, – на лівий бік». Кучер тільки-но сплюнув – і все змовкло, і він уже не чув, як говорять трави⁴⁶.

*** Раз во время набега Крымских татар случилось одному козаку быть захваченным в плен. Он попался татарскому знахарю. Случилось ему ехать со знахарем в лес для собирания трав, и здесь-то ночью козак был свидетелем татарского ужина, для которого тот, поймав живую гадюку, варил ее в десяти водах. Татарин принялся есть порезанную «гадюку», и козак съел кусочек того мяса. На возвратном пути козак слышит говор всех степных растений. Чернобыль говорит: «Я от черной болезни», терлыч кричит: «Я – талисман любви». Козак засмеялся. Слыша это, татарин догадался, что козак уже все знает. Считая его соперником, отпустил его на волю, и тот козак стал знаменитым знахарем⁴⁷.

**** Колись змії перевів усіх людей; дійшла черга до царівни; от вона, злякавшись, і заховалась у кузню Кузьми і Дем'яна. Змії прилетів до кузні і потребував, щоб вони оддали йому царівну. Святі Кузьма і Дем'ян сказали:

– Пролижи тричі залізні двері, то тоді оддамо.

І коли змії пролизов, Кузьма і Дем'ян взяли його за язик залізними кліщами, запрягли в залізну соху та орали, аж поки доорався змії до моря. Там напився він води стільки, що й лопнув. Кузьма і Дем'ян взяли тоді його, спалили і потім докупи згорнули. Тим би й кінчилось. Так на біду проходили мимо старці й ударили пугами по тому попелу; так і полізли: гадюки, ужі, ящурки і друга погань⁴⁸.

***** В Україні широко побутує повір'я, що на Здвиження (Здвиги, Воздвиження Чесного Хреста – 27 вересня) не можна ходити до лісу під ризиком бути покусаним зміями, бо в цей день «гади здвигаются» (кубляться) перед зимовою сплячкою. На Здвиження ж не слід спускатися в льох, лишати його відкритим, бо туди можуть заповзти змії, що небезпечно для людей. Крім того, в одних випадках після Здвиження, в інших – після Покрови (14 жовтня) суворо забороняється «ритися в землі», «порпатися в городі». До того часу слід вибрати усі овочі-коренеплоди (картоплю, моркву, петрушку, пастернак тощо), аби не турбувати сплячих змії. Потурбовані змії можуть прокинутися і розповзтися по землі в невчасну пору, а вони тоді дуже небезпечні. Убивати їх не можна, бо це принесе нещастя убивці.

¹ Попович М. Мировоззрение древних славян. – К., 1985. – С. 55.

² Гамкрелидзе Т., Иванов Вяч. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Тбилиси, 1964. – Т. 2. – С. 489, 490.

³ Bystroń J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII. – Warszawa, 1976. – Т. 2. – С. 489, 490.

⁴ Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Василем. – Житомир, 1920. – С. 13.

⁵ Яшуржинский Х. О превращениях в малорусских сказках // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 560.

⁶ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под ред. В. Иванова. – Х., 1898. – Т. 1. – С. 308.

⁷ Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. – Х., 2007. – С. 178.

⁸ Гамкрелидзе Т., Иванов Вяч. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – С. 527.

⁹ Иванов П. Жизнь и поверья крестьян... – С. 177.

¹⁰ Там само. – С. 177.

¹¹ Там само. – С. 14, 15.

¹² Шухевич В. Гуцульщина. Четверта часть. – Л., 1904. – С. 251.

¹³ Агапкина Т. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – М., 2002. – С. 63.

¹⁴ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – С. 308, 309.

- ¹⁵ *Иванов П.* Жизнь и поверья крестьян... – С. 120.
- ¹⁶ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – С. 186.
- ¹⁷ Там само. – С. 309.
- ¹⁸ *Сумцов Н.* Культурные переживания. – К., 1890. – С. 48, 49.
- ¹⁹ *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К., 1992. – С. 384–387.
- ²⁰ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – С. 309.
- ²¹ *Яцуржинский Х.* О превращениях в малорусских сказках. – С. 561.
- ²² Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – С. 242.
- ²³ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – 1872. – Т. 1. – С. 255.
- ²⁴ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – С. 248.
- ²⁵ *Милорадович В.* Життьє-бытьє лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. 1991. – С. 175, 178.
- ²⁶ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – С. 308.
- ²⁷ Записано авторкою у 1985 р. в м. Чорнобиль.
- ²⁸ *Агапкина Т.* Мифопоэтические основы славянского народного календаря. – С. 366.
- ²⁹ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – С. 309.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ *Яцуржинский Х.* О превращениях в малорусских сказках. – С. 562.
- ³² *Иванов П.* Жизнь и поверья крестьян... – С. 13.
- ³³ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – С. 290.
- ³⁴ *Яцуржинский Х.* О превращениях в малорусских сказках. – С. 572.
- ³⁵ Там само. – С. 562.
- ³⁶ *Гамкрелидзе Т., Иванов Вяч.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. – С. 825.
- ³⁷ *Яцуржинский Х.* О превращениях в малорусских сказках. – С. 567.
- ³⁸ *Милорадович В.* Життьє-бытьє лубенского крестьянина. – С. 243.
- ³⁹ *Шухевич В.* Гуцульщина. – С. 214.
- ⁴⁰ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – С. 273.
- ⁴¹ *Милорадович В.* Життьє-бытьє лубенского крестьянина. – С. 180.
- ⁴² Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – С. 309–310.
- ⁴³ *Агапкина Т.* Мифопоэтические основы славянского народного календаря. – С. 74, 75.
- ⁴⁴ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – С. 310.
- ⁴⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – С. 104.
- ⁴⁶ *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – С. 388.
- ⁴⁷ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – С. 210.
- ⁴⁸ Там само.